

РОЗДІЛ V

Історія філософії

УДК 117

Сергій Возняк

Категорії «матерія» і «форма» як детермінативи діяльності у філософії Аристотеля

У статті проведено аналіз філософсько-культурологічного змісту категоріальної пари «матерія і форма» у культурній спадщині античності – у філософії Аристотеля. В руслі розгляду поняття ціннісно-сміслової реальності як субстанції культурного становлення людини подано авторське бачення розгортання визначень понять матерії і форми як світоглядних визначень діяльності в античній культурі. Доведено абстрактний характер діяльності, яка описується зазначеними категоріями, суб'єктно-об'єктний спосіб відношення, який репрезентують означені категорії, аналізуються в культурологічному контексті такі поняття, як універсалії, божественний Абсолют, душа, субстрат, субстанція, суб'єкт-об'єктні відносини, змістовність діяльності тощо.

Ключові слова: філософська культура античності, матерія, форма, універсалії, діяльність, активність.

Постановка проблеми. Людська культура є цілком і повністю результатом і наслідком творчої доцільної діяльності суспільної людини – думається, цю тезу не треба спеціально доводити. Так само очевидним для теоретично озброєного ока є різке неспівпадіння, шпарина, розрив між бажаними цілями цілісної (цілокупної) суспільно-перетворюючої та культурно-організованої діяльності і наявними реаліями суспільного культурного буття. Проблема полягає навіть не у вічній невідповідності бажаного і наявного, існуючого і належного. Питання акумулюється в наступне: чому розумно, здавалось би, організована і теоретично (й технологічно) звірена суспільна творча діяльність обертається часом (зрештою, здебільшого) руйнацією людини та її культури, цінності обертаються антицінностями, ідеали – потворними ідолами тощо?

На наш погляд, значною мірою відповідь криється у природі та закономірностях самої діяльності людини – тієї діяльності, котра історично виникла і пройшла ряд стадій чи етапів свого розвитку [1]. Цей поступ, ця трансформація діяльності відлилися у категоріальному ладі теоретичного мислення (принаймні, щодо західної парадигми філософствування). Культуротворча діяльність, власне, й сформувала цей лад, його логіку, яку суб'єкт спрямовує на моделювання і конструювання свого світу – світу культурних координат та імперативів, понять та цінностей.

Найбільш адекватною рефлексією людської культуротворчої діяльності вважаємо категорію «форма» у її діалектичному зв'язку з іншими розумовими поняттями теоретичного мислення. Світоглядний сенс категорії «форма» полягає в тому, що вона дозволяє визначити і відобразити різні типи і способи людського світовідношення і взагалі суспільно визначеної активності. Будучи самою формою думки, категорія форми містить у своєму русі (русі відношення) стислу генезу форм людської діяльності і світовідношення, у різних типах діалектично-логічної взаємодії виявляються етапи розкриття самого поняття форми, грані рефлексії культуротворчої активності [3].

Так, категоріальна пара «форма-сутність» виступає відображенням форм споглядання суспільної людини, позначаючи такий тип активності, де у своїй рефлексивній єдності «форма» і «сутність» орієнтують споглядання на сприйняття предметного світу як людського організованого буття, на впізнавання людської сутності у зовнішньому, на бачення смислу і осмислення бачимого.

Показово, що коли у цьому відношенні форма і сутність знаходяться на боці об'єкта, то у категоріальній парі «форма-матерія» вони цілком належать до суб'єкта. Тим самим доцільно

розглянути світоглядні параметри рефлексії цієї категоріальної пари у контексті культуротворчої активності у філософській культурі Древньої Греції, що, власне, й постає метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Розвиток категоріальних визначень форми у руслі історико-філософського процесу пов'язаний насамперед з іменами Аристотеля і Фоми Аквінського. Форма осмислюється у рефлексивному співвіднесенні з категорією «матерія». Вже у Платона чуттєва річ постає як втілення ідеї-ейдосу у матерії. Аристотель саме продовжив розробку цього напрямку в осмисленні форми.

За його думкою, річ є певним чином побудований субстрат, є єдністю субстрата (матерії) й форми. Таким чином, Аристотель долає своєрідний дуалізм Платона, розпад буття на два світи – світ ідей і світ речей. Речі становлять собою єдине реально існуюче буття. Природа форми не виводиться з природи субстрату.

Аристотель ставить питання: чи можуть «ідеї» Платона, які виражають сутність речі, існувати поза й незалежно від самої речі? – Ні, відповідає філософ, адже єдина реальність, яка фіксується нашою свідомістю, складається з чуттєвих речей, котрі у своїй конкретності не можуть не становити єдності всіх своїх невід'ємних властивостей, не можуть існувати поза єдністю сторін, які становлять їхню цілісність. Річ є сутність, що має стабільну форму, природу якої не можна вивести з субстрату, але яка належить цій сутності, складаючи її. У реальності саме двостороння єдність субстрату й форми тільки і може утворювати те, що ми сприймаємо як єдину річ у її цілісності й визначеності.

Отже, Аристотель стоїть на точці зору реальності, котра, водночас, має двійну природу: «Про сутність говорять у двох (загальних) значеннях: у сенсі останнього субстрату, який вже не виявляється ні у чому іншому, та у сенсі того, що, будучи певним щось, може бути відокремлене (від матерії лише уявно), а такими є образ, або форма, будь-якої речі» [2, с. 157].

Форма постає як стабільна визначеність (певність) речі. вона становить собою те, що надає речі сутності. Вона й є першою сутністю: «Формою я називаю суть буття речі та її першу сутність» [2, с. 198]. Матерія речі є плинною, нестійкою, невизначеною, отже – сутність речі не є її тотожною. Пізнання речей є пізнанням не їхньої матерії, а їхніх форм, визначеностей, оскільки невизначене – непізнанне. Дійсно, адже пізнати річ початково означає визначити її, відзначити межі її буття. Матерія є складовою частиною визначеності (певності) речі, але лише пасивною її частиною, матеріалом, з якого виникає певність, яка має сутність [2, с. 199–200].

Форма існує у самій матеріальній речі, а зовсім не поза нею, як ідеї Платона, оскільки становить собою її якісну визначеність. Форма саме й є активність цієї визначеності, її сутність, істотність. Форма матеріальна, матерія оформлена – і в цій єдності вони утворюють певну (визначену) річ. Отже незалежність форми від матерії є лише уявною, *тадковою*.

Для Аристотеля сутність виступає як предмет поняття, не рівні якого здійснюється справжнє осягнення дійсності. Сутність у якості предмета поняття є особливим ракурсом речі, яка схоплена зі сторони своєї форми. Форма ж належить самій речі поряд із субстратом. Таким чином, точка зору Аристотеля відрізняється від Платонового бачення сутності, для якого предмет поняття й є «ідея». Поняття ідеї отримує конкретизацію у філософії Аристотеля через виокремлення проблеми власне форми, яка вперше постала у класичному вигляді. Для Стагірита відмінності матерії й форми – це не відмінності речі та розумової абстракції, але дійсні відмінності самої речі. Форма не утворюється розумово-теоретичним перетворенням субстрата. Вона отримує самостійне буття у якості не абстрактної ідеальності, а об'єктивного атрибута дійсних речей. Об'єктивні відмінності матерії й форми, емпіричної речі й сутності виражаються через діалектику можливого і дійсного, а саме: певна стабільність речі, її сутність, виражена крізь форму, є протилежна невизначеності субстрата-матерії (можливості) не як інше буття (за Платоном), але просто як інша категорія буття, як дійсність [5, с. 121–122].

Отже, форма постає як дійсність визначеності, як те, що лише й робить річ дійсністю, визначає її й одночасно надає їй цілісності, самостійності. Конкретна єдність матерії й форми в речі передбачає, що фні форма, ані матерія в речі не виникають. Вони суть даність, що існує незмінно споконвічно з моменту буття речі як певної цілісності. Але звідки ж вони беруться? Матерія, так само як і форма, повинні мати певну причину, оскільки самі вони не пов'язані взаємним причинним зв'язком. Так у чому ж джерело матерії й джерело форми?

Труднощі Аристотеля у цьому питанні мають спільні для філософії античності причини. Якщо ціле не виводиться з одиничного, форма – з матерії, то чим пояснити той факт, що певне, яке по суті являє одне, одночасно існує як множинне? Антична філософія передбачала здійсненість і спокій у розгляді субстрата, буттєвісну форму розуміння матерії як перебуваючого субстрата. Отже, Аристотель, як і його попередники, змушений був застосовувати множинність начал. Для нього матерія є субстрат, отже, рухлива причина повинна знаходитись за її межами: «Адже щоб там не було, не самий же субстрат викликає власну зміну» [2, с. 72]. Тому Аристотель визначає чотири види причин усякого буття: матеріальну, формальну, діючу та цільову.

Матеріальна причина – субстрат, «той зміст речі, з чого вона виникає, наприклад, мідь – причина різьблення і срібло – причина чаші» [2, с. 146]. Але субстрат – лише передумова, можливість буття речі як цілісності. Він стає річчю, отримуючи форму. Матерія є всезагальною можливістю виникнення різноманітних речей, можливістю становлення реального конкретного буття. Відповідно, наступною причиною постає форма як те, що надає субстратові визначеності (певності).

Формальна причина наділяє матерію певністю й дійсністю, привносить активність, прагнення. Матерія немовби прагне форми як своєї цілі. Так виводиться цільова причина: «Мета гуляння – здоров'я» [2, с. 146]. Форма тут є внутрішньою метою речі, її *ентелехією*. У цьому понятті фіксується дуже важливий етап у розробці категорії «форма». Її починають розуміти як активне доцільне начало, яке призводить річ до її цілісності, завдає їй притаманні властивості й якості.

Діючою причиною постає безпосередньо рухливе начало будь-якої речі – та сама ентелехія, взята зі своєї безпосередньо рухливої сторони: «Звідки бере перший свій початок зміна або перехід у стан спокою; взагалі виробляє є причиною виробленого, а те, що змінює – причиною того, що змінюється» [2, с. 146].

Таким чином, Аристотель поділяє причини на субстратні (матеріальні) та сутнісні (формально-цільові): «Одні з них суть причини як субстрат (наприклад, частини), інші – як сутність буття речі (такими є ціле, зв'язок і форма)». Інакше кажучи, сутнісні причини – це причини у значенні «звідки початок зміни або спокою» та причини «у сенсі мети і блага для іншого» [2, с. 147].

Форма як причина сутнього (суцього) виступає внутрішньою метою, ентелехією, сутнісним началом, джерелом буття речей як функціонально визначених і, водночас, – тим, що становить і передбачає цілісність і мету.

Але у чому причина самої форми? Те, що вона як активне начало надає сутність матеріальному субстратові, так чи інакше подвоює предмет, оскільки мовчазно форма вважається як споконвічно присутня. Аристотель передбачає існування джерела форм – «форми форм», першодвигуна речовинного світу, всезагальну основу початкової сутності. Форма всіх форм – це Бог. Отже, Аристотель, починаючи з критики дуалізма Платона, приходять у результаті до такого ж подвійного, лишень більш розвиненого, пояснення причин суцього.

Визначеність форми, яка перетворює річ у цілісну сутність, у Стагірита має своїм джерелом певну іншу реальність, ніж річ сама по собі (у собі – матерія, субстрат). Одинична емпірична річ перебуває в іншому просторі, ніж її сутність. Їх рух протікає немов у різних вимірах. У сутнісному вимірі, яке охоплюється розумом, логічно, здійснюється рух розумового пізнання емпіричної реальності. Форма не може бути зрозуміла з окремої речі, але річ може і повинна бути зрозуміла із всезагальної *форми*. А звідси невмолимо слідує, що розглядати окремі речі у якості предмета дослідження, пізнання – заняття пусте, оскільки самі собою ці речі є субстратом для більш «загальних» речей, форма яких не відповідає формам цих окремих речей, навіть узятих у своїй сукупності. Звідси – важливе положення, що форма повинна відповідати своєму субстрату і розглядатися у взаємозв'язку з ним. Окремій речі притаманна своя форма, яка не відповідає формі тієї системи речей, у яку закономірно включена ця річ. Існують форми різного порядку, різної субординації.

Аристотель вказує, що форма речі є її внутрішня сторона, внутрішня мета – ентелехія й сутність самої речі. Але у той же час виявляється, що форма відокремлюється від речі й складає незалежну від матерії сутність. Система таких форм існує в іншій реальності, ніж світ матеріальних субстратів-невизначеностей, а саме – у реальності теоретичного пізнання, у світі абстрактної думки як система певних визначень людського мислення. Не всі форми у цій сфері складають власне

категоріальність, а лише вищі форми, форми всезагального. Невизначений субстрат, підкреслює Стагірит, можливий лише як мислений (розумовий), і тому становить такий самий абстрагований світ, як і світ всезагальних категоріальних форм. Таким чином, подвійність, розподіл на матерію і форму можливий лише у мисленні. Форма, так само, як і матерія, складають абстраговані моменти речі. Цілісність, що визначається формою речі, фіксує її момент, невиразимий через взаємодію частин.

Постановка питання про форму і матерію піднесла проблему у всезагальний ракурс, а виокремлення всезагальних форм в окрему галузь дослідження дозволило Аристотелю логічно оголити суперечності субстрату й сутності у філософії Платона. На відміну від останнього, Стагірит звертає більшу увагу на *визначеність* речей, їх відносну самостійність у рамках цілісності. Річ існує не лише тому, що визначена у своєму бутті всезагальним цілим, але й тому, що в силу цього сама є визначеність (певність). Причина речі лежить в самій речі, стверджує філософ. Визначеність частини відносно цілого та інших частин є форма, у якій присутнє ціле. Річ несе в собі визначеність цілого, яка становить її сутність, її форму. Звідси бере початок інтерес Аристотеля до категорій, адже категорії – визначеності цілого [1, с. 189].

Визначивши єдність речі, замінивши потойбічні Платонівські “ідеї” внутрішньою формою-ентелехією, Аристотель тим самим спрямував увагу філософської думки на вивчення внутрішньої сутності речей, яка природньою своєю передумовою має субстрат у якості матеріальної причини. Однак при цьому Стагірит матерію і форму розглядає як генетично відмінні начала, хоча й підкреслює, що це – відмінності єдиної речі.

Матерія постає як деяка потенція, можливість реального буття, вона є невизначеним пасивним началом. Форма ж – носій цілісності буття, активне діяльне начало. За таким розумінням форма і матерія як такі випадають зі сфери безпосередньо відчутної дійсності. Якщо матерія передбачається як деяка потенція буття, певний матеріал, то форма як творче начало впорскується у матерію ззовні у якості діяльності “форми форм” – творця. Світ чуттєво дотичних речей, таким чином, постає як продукт діяльності деякої ієрархії форм, що “формують” невизначений аморфний матеріал. Чуттєві речі виявляються конкретним втіленням готових форм-сутностей, котрі собою становлять певну умоосязну реальність. Реальність ця по суті мало чим відрізняється від ієрархії ідей Платона. Світ знов подвоюється, хоча і по дещо іншій грані.

Отже, Аристотелем проблема форми і матерії була поставлена і був запропонований свій особливий варіант її вирішення. Звичайно, до розуміння матерії як субстанції було ще далеко: адже античність знає матерію як субстанцію лише у наївно-матеріалістичних вченнях Мілетської школи, що поділяли точку зору єдиного субстрату-сутності.

Всезагальні визначення дійсності, людської культури, перед тим як бути відображені у формах логічного категоріального зв'язку, повинні були отримати певну характеристику, що містила у собі тенденції руху наявних соціокультурних форм, певних суспільних відносин [1, с. 161]. В цьому контексті варто зазначити, що для античності будь-яка об'єктивність насамперед означала речовинність, суто тілесну стихію. Як показав О.Ф.Лосєв, античності притаманний скульптурний спосіб мислення. Світ сприймається як деяка виразна тілесність. Люди могли мислити речі, уявляти і узагальнювати відсторонені абстракції у вигляді узагальненої й досконалої тілесної форми, конструкції, організованості. [4, с. 50]. Атоми Демокрита – скульптурно-тілесні. Ідеї Платона мають пластичний характер, виступаючи як предметно узагальнена річ. Речовинність, тілесність у вигляді живої тілесної стихії (Космос як живе одушевлене тіло, пронизане Світовою душею й Розумом) розуміється як така, яка у будь-яких своїх перетвореннях і коловоротах залишається такою самою. Як наслідок, розумово схоплюється цілісність, внутрішня єдність як стале, закінчене, при всьому її динамізмові і перетвореннях.

Власне, проблема матерії і форми у Аристотеля переростає у проблему поєднання всезагального і одиничного. Річ у тім, що у вченні Стагірита всезагальним формам відповідає вже не лише певним чином організована річ. Вони виражають якусь певну загальну сутність. Хоча Аристотель і полемізує з Платоном відносно обособлених ідей, він не може не помітити, що його форма відокремлена від матерії, якій відповідає [2, с. 486], – відокремлена у сенсі актуалізації.

Форма будинку, що обумовлює його актуальне буття, неподільна з його матерією, але форма його, що існує в душі будівельника (тобто, потенційно) – існує незалежно від певної матерії. Таким

чином, у Стагірита спостерігаємо подвійне розуміння форми: як притаманної матерії та неподільної з її конкретністю, – і як певної ідеальності, яка виражає визначену сутність речі у складі певної цілісності. Подвійний характер форм вимагає визнання приналежності одних з них до речей, а інших – до душі. Останніми постають ті форми, котрі можуть перебувати нездійсненими. По суті вони є не чим іншим, як ідеями-ейдосами Платона, взятими у розвиненому вигляді без права на об'єктивне буття поряд з чуттєвими речами. Ці загальні форми є *поняття*, з допомогою яких розум виявляє сутність будь-якої одиничної речі [2, с. 303].

Висновки. Отже, всезагальні форми (поняття) виражають сутність. Гранично всезагальною формою постає «остання форма», або форма взагалі, яка слугує разом з «першою матерією» складовим елементом сутності [2, 302]. Система всезагальних форм – категорій «розуму» – визначає «першу матерію», тобто матерію взагалі у її вседності, все її речовинне багатоманіття. Ця система й забезпечує актуалізацію, становлення, здійснення будь-якої одиничної речі. Становлення речі включає в себе дві причини: рушійну, тобто безпосередньо зовнішню, і цільову, або внутрішньо-побуджуючу – ентелехію.

Випливаючи з сфери всезагального, ентелехія є певною еманациєю цієї сфери, проявом всезагального в одиничному. Саме це цільове начало немов би зсередини розгортає визначеність, конкретну певність речі, репрезентуючи її прагнення до отримання (набуття) форми. Ентелехія власне і є те, що «вдихає» буття у предмет, наділяє його реальністю, актуалізує форму і «оформлює» субстрат-матерію. Ентелехія, таким чином, постає джерелом будь-якого руху. В ній (як у цільового начала) і відбувається поєднання матерії та форми, утворення конкретних сутностей, їх з-дійснення (рос. – о-существование).

Будучи джерелом будь-якого руху, цільове начало саме є непорушним, нерухомим і незмінним, – «якщо ж щось рухається, то відносно нього можлива зміна,...а оскільки є щось існуюче в дійсності, що рухає, саме будучи нерухомим, то відносно нього зміна ніяким чином неможлива» [2, с. 309-310]. Першоначалом у якості мети виступає як нерухоме рушійне. За своєю сутністю таким першоначалом є Розум, що усвідомлює сам себе, іншими словами – Бог, чий умозір складає нерухоме рушійне начало будь-якого становлення. Начало єдності всіх форм і матерій мислиться як Божественне.

Джерела і література

1. Абдильдин Ж. М., Абишев К. А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. Алма-Ата, 1981.
2. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. М., 1976. Т.1.
3. Возняк С. С. Рух змісту категорій групи «форма» в освіті : монографія. – Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД», 2017.
4. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Ранняя классика. М., 1963.
5. Науменко Л. К. Монизм как принцип диалектической логики. Алма-Ата, 1968.

Voznyak Sergiy. The Categories «Matter» and «Form» as Determinants of Activity in Aristotle's Philosophy. The article analyzes the philosophical and cultural content of the categorical pair "matter and form" in the cultural heritage of antiquity – in Aristotle's philosophy. In the course of consideration of the concept of value-meaning reality as a substance of the cultural formation of man, the author's vision of the deployment of definitions of the concepts of matter and form as world-defining definitions of activity in ancient culture is presented. The abstract nature of the activity, which is described by these categories, the subject-object mode of relation, represented by the specified categories, the concepts such as universals, divine Absolute, soul, substratum, substance, subject-object activity proved in the cultural context close relationships, meaningful activities, etc.

Key words: philosophical culture of antiquity, matter, form, universals, activity.

Возняк Сергей. Категории «материя» и «форма» как определения деятельности в философии Аристотеля. В статье проводится анализ философско-культурологического содержания категориальной пары «материя и форма» в культурном наследии античности – в философии Аристотеля. В русле рассмотрения понятия ценностно-смысловой реальности как субстанции культурного становления человека представлено авторское видение развертывания определений понятий материи и формы как мировоззренческих определений деятельности в античной культуре. Доказано абстрактный характер деятельности, описывается

указаними категоріями, суб'єктно-об'єктний спосіб отношения, который представляют указанные категории, анализируются в культурологическом контексте такие понятия, как универсалии, божественный Абсолют, душа, субстрат, субстанция, суб'єктно-об'єктные отношения, содержательность деятельности и тому подобное.

Ключевые слова: философская культура античности, материя, форма, универсалии, деятельность, активность.

Стаття надійшла до редколегії
15.11.2019 р.

УДК 130.2: 930.85(477)

Олена Гудзенко

Світоглядний вплив християнства на розуміння сутності та призначення людини у філософській думці Київської Русі

У статті автором робиться спроба аналізу впливу християнства на смисложиттєві питання людського існування, зокрема – на антропологічні ідеї представників Києворуської доби. Підкреслюється, що книжність сприяла формуванню тих уявлень про людину, які вже існували в рамках східнохристиянської антропології.

Ключові слова: людське самопізнання, моральний ідеал, християнська добродійність, антропологічні погляди.

На нашу думку, повсякчас актуальними є питання духовного розвитку особистості, до яких звертались давньоруські книжники. Якими ж є їх погляди, специфіка середньовічного бачення означеної проблеми? Адже у період Київської Русі відбувається формування не тільки соціальної системи суспільства, але й світоглядних засад давньоруської людини. Хрещення Русі у 988 р. поклато початок змінам у суспільній свідомості та основах ідеологічного життя в Київській Русі [9, с.135]. Розглянемо вплив християнства на антропологічні ідеї представників Києворуської доби.

Релігійно-філософські пошуки киеворуських любомудрів розглядаються з різних позицій рядом вчених, зокрема, Л. З. Андрусів досліджує раціоналістичні тенденції в українській філософській думці XI – поч. XVII ст., Т. В. Целік – проблему людини у філософській культурі Київської Русі, Л. М. Яковець – монастирі та собори України як уособлення християнської писемної культури, І. З. Майданюк з'ясовує особливості проблеми волі у філософській культурі України IX–XVIII ст., Ю. Ю. Завгородній виявляє сутнісні характеристики ідеї сакрального центру в культурі Київської Русі, І. В. Жеребило звертається до проблеми сенсу життя людини в українській філософії XI – першої половини XVII ст.

Особливістю періоду християнізації став світоглядний та культурний дуалізм. «Двовір'я» виявилось у змішуванні язичницьких уявлень слов'ян і основ християнського світогляду. Наприклад, родоплемінне ідолопоклоніння – в основі шанування християнських святих, а почитання Богородиці засноване на уявленнях про жіноче начало, праматір. Обставини як земного, так і небесного «тварного світу» сприймалися через призму практичної моралі, похідної від християнського віровчення. Підґрунтям давньоруських морально-етичних міркувань є питання про походження добра і зла, яке має не космологічний, а моральний характер і пов'язане з волею людини. До ключових категорій давньоруської етичної думки належать наступні: «благодать», «доля», «любов», «благо», «добро» [13, с. 23].

Внаслідок взаємодії різноманітних ідей в Києворуській державі формувалась релігійна культура, що відобразила багатоманітність форм середньовічного релігійного життя. Прикметно, що християнство було сприйняте на Русі у його східному, візантійському, варіанті. Ця обставина суттєво відобразилась на особливостях давньоруської антропології. Як відзначає Т. В. Чумакова, стрижнем образу людини, що поступово склався у давньоруській культурі, було уявлення про високе